

ה'רוקח'⁵¹, כי רבו של האחרון – ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפיירא (אשכנז, נפטר ד'תתקנז) – גם סמך ידיו על נוסח זה כמפורש בחיבורו יחוסי תנאים ואמוראים: "ר' חגאי ור' ירמיה סלקין למי חטאתא, קפץ ר' חגי ובירך עליהו"⁵². נמצא, שמסורת קדומה מאשרת את הנוסח "למי חטאתה", והוא ככל הנראה האמיתי⁵³ (אלא שנשתבש באחת ההעתקות ל'בי חנוותא'⁵⁴), וטעו כל אלו שלא הבינוהו ושללוהו⁵⁵; וממנו עולה, שבימיו של ר' חגי, אמורא ארצישראלי מן הדור השני, עדיין היו מטהרים על-ידי אפר פרה אדומה.

ד. אולם לא כל המקורות מסכימים שנטהרו באפר פרה אף בזמן האמוראים; מדברי כמה מהם עולה שבזמנם כבר בטלה טהרה מישראל.

בברייטא דמסכת נדה הובאו דברי ר' חייא (אמורא ארצישראלי בן הדור הראשון) המעיד על זמנו: "אמר ר' חייא רבה: והלא מצינו שאין לזבה טהרה והיא מטמא[ה] בכל שהן, ולאחר שפסק הדם על מי תטהר? והרי חרב בית המקדש ובטל קרבנן של זבין ויולדות, ואין כאן

51. כטענתו של ר' ישראל משקלאוו (פאת השלחן, סי' ג, ס"ק לה, ירושלים תשכח, דף יט ע"ב), שלא הכיר את הנוסח 'למי חטאתה' משום מקור וראה את דברי ה'רוקח' בלבד, ולפיכך סבר ששיבוש נפל שם ויש להקדים את המילים "קידוש ואפר חטאת ולהוות" לפני המילים "ירושלמי בפרק כיצד מברכין". ראה שם.

52. יחוסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', ירושלים תשכג, עמ' רפט.

53. הסכימו לכך מרבית חוקרי הירושלמי בני דורינו, ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ב, ניו-יורק תשל"א, ס"ע 228; ג' אלון, 'תחומן של הלכות טהרה', תרביץ, ט (תרצח), עמ' 193; ר' שאול ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 46; הנ"ל, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי', עמ' שא; ש' ספרא, ספר ארץ ישראל, ה (תשיט), עמ' 20 [=הנ"ל, בימי הבית ובימי המשנה, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 182–185]; א"א אורבך, בתוך: פתרון תורה, מהד' א"א אורבך, פרשת חקת, ירושלים תשל"ח, עמ' 175 הערה 42; הרב יששכר תמר, עלי תמר, זרעים א, תל-אביב תשל"ט, עמ' רח-רט; י' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, האוניברסיטה העברית, תשכט, עמ' 310–314; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' קלז-קלח בהערות; ע' סמואל (לעיל, הערה 48), עמ' 121–122; א' אדרת, מחורבן לתקומה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 176 בהערות. וראה ר' דוד צבי רוטשטיין, מידת סדום, ירושלים תשנ"א, עמ' 429–427.

54. ע' סמואל (לעיל, הערה 48), עמ' 121, מסביר כיצד נתגלגל 'למי חטאתא' ל'לבי חנוותא': "...נראה, כי הנוסח 'למי חטאתא' הוא הנוסח המקורי. ככל הנראה, נתפצלה הטי"ת במילה 'חטאתא' לשניים וכך הפכה מילה זו מ'חטאתא' ל'חנוותא', ובעקבות זאת הוגהה המילה 'מי' ל'בי', וכך נולד הצירוף 'בי חנוותא' שאינו מקובל כלל בירושלמי". אמנם בעיקרי הדברים קדמו ר' יששכר תמר, עלי תמר, זרעים א, ברכות שם, תל-אביב תשל"ט, עמ' רט, ד"ה "ר' חגי ור' סלקין". וראה ר' דוד צבי רוטשטיין, מידת סדום, ירושלים תשנ"א, עמ' 429 שכתב: "אכן בין השיבושים הרגילים בנוסח הירושלמי שלפנינו, והסיבות שגרמו לטעויות הסופרים, הן אות אחת שנחלקה לשתיים".

55. כמו ב' רטנר (אדהבת ציון וירושלים, ברכות, ווילנא תרס"א, עמ' 136) המסכים לנוסח הדפוס למרות שהכיר את הנוסח שהביא ר"ש סיריליו: "ופשוט הוא גריסתנו לחנוותא". וראה כיצד בזה במאמרו של הרב י"י גרינוואלד, 'מספר הפרות, ומי שחטן ואם השתמשו ישראל באפר פרה לאחר החורבן', אוצר החיים, ט (תרצג), עמ' 160. והשווה: לעיל, הערה 50.

פרה אדומה לכפר ולא כהן להוות, ומה נעשה שגרמו עונות, חרב בית מעווננו ונעשו בנות ישראל הפקר⁵⁶.

מאמר זה של ר' חייא אינו מצוי לפנינו כי אם בברייתא זו שרבים פקפקו בסמכותה, ויש אפילו שטענו שכותביה לא נמנו על שלומי אמוני ישראל⁵⁷. ולפיכך מעניין להצביע על מאמר

56. ברייתא דמסכתא נדה, בתוך: תוספתא עתיקתא, מחלקה חמישית, מהדורת ח"מ הרוויץ, פפד"מ תרנ, עמ' 14-15. ליקוטים מברייתא זו נדפסו לאחרונה בידי ע' הלוי (מהדיר), ילקוט מדרשים, ג, צפת תשסח, עמ' רג-רכו, והמאמר שלפנינו לא נכלל בליקוטים אלו [למקור האחרון העירני ידידי הרב יוסף מרדכי דובאוויק, ויישר כוחו]. ולגופו של הפיסקא הנוכחית, ראה הערותיו של ר' שאול ליברמן לספר מתיבות, מהדורת ב"מ לזין, ירושלים תרצד, עמ' 115-116; הנ"ל, ספרי זוטא, ניו-יורק תשכח, עמ' 64, הערה 238.

57. אכן, כבר רב נסים גאון נזקק לברייתא זו בחיבורו ספר המעשיות [ראה: ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשלד, עמ' 397]. למקור חשוב זה הפני הרב יעקב ישראל סטל. אבל ידידי הרב מרדכי מנחם הוניג העיר על כך שאין כל הוכחה שהוא עושה שימוש ישיר בברייתא זו, ייתכן ששניהם – רב נסים והברייתא – שאבו ממקור משותף, וגם מספר ציטוטים הובאו מברייתא זו בספרי הראשונים, כמו הרמב"ן שהביא ממנה פיסקא אחת בפירושו לתורה (בראשית לא לה), וממנו העתיקה ראשונים אחרים [כנראה מפירושו של הרמב"ן, ולא ישירות מן הברייתא, כמו רבינו בחיי, א (מהדיר), רח"ד שעוועל, ירושלים תשנד, עמ' רסט; דרשות ר"י אבן שועיב, ירושלים תשנב, פר' אחרי מות, עמ' רעב; פירוש הטור על התורה, מהד' י"ק רייניץ, ירושלים תשסו, עמ' קנח; פירוש על התורה לרבנו יוסף מסרגוסה, פרשת ויצא, מהדורת א"ל פלדמן, ירושלים תשלג, עמ' לו (הפנני לכך הרב יעקב ישראל סטל), שיחושו לר' יוסף מסרגוסה מוטעה והוא באמת לר' יוסף חביבא בעל 'צמיקי יוסף', ראה: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנות לתלמוד, ירושלים תשסד, עמ' 91; י"ש שפיגל, 'ספר נמוקי יוסף לר' יוסף חביבא', סידרא, ד (תשמח), עמ' 161-162; ר' יצחק אבובה, מנורת המאור, ירושלים תשכא, הגר השלישי, כלל ו: ח' פרק ד, עמ' 377, בשם ברייתא במסכת נדה; ר' מאיר אלדבי, נכד הרא"ש, שבילי אמונה, נתיב השלישי, השביל הראשון, דף כז ע"ב]. וראה ברשימת ספרים של ר' יוסף ראש הסדר, בתוך: ג' אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 333, שו' 13, שמופיעה ברייתא דמסכת נדה (הפנני הרב מרדכי מנחם הוניג).

וראה מה שכתב ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' כג: "לולי דברי הראב"ד הייתי אומר חומרת המקצעות הוא עפ"י מ"ש רמב"ן על התורה בפסוק לא אוכל לקום מפניך כי דרך נשים לי, וגם בפ' נדה שהאומות הראשונים היו יודעים להזהר עוד שלא לדרוך על מקום דריכת כפות רגלי הנדה והיו גוזרים מהבל דבורה וכדומה הרחקות יתירות עפ"י ידיעותם בטבעיות שהוא ארס מזיק... הנה כי כן בזמננו אלה דאין שום אדם נזהר מזה, או דגשתנו הטבעיים והומנים והמקומות או כיון שדשו ב' רבים שומר פתאים ה', בין כך ובין כך לעת כזאת אין כאן בית מיחוש בענין זה והמחמיר אינו אלא מן המתמיהים". ר' מרדכי גימפל יפה כבר ציין לשו"ת חתם סופר, ראה בפירושו לרמב"ן, תכלת מרדכי, ירושלים תרכה, עמ' לג.

ר' מנחם איזנשטט בהערותיו על הרמב"ן שעל התורה, בשם זכרון יצחק, ניו-יורק תשיט, עמ' רמה-רמו, כתב: "וע"כ אני אומר שגם הרמב"ן לא הביא בשום מקום הברייתא הזו להלכה, כיון שיסודה בעניני דרך ארץ, ובדאי ההרחקות האלו אינן אצל אומות העולם רק בימי ראייתה, שאין הטבע הזה צריך לימי לבון ולטבילה... ולכן לא חששו הראשונים להזכיר ברייתא זו בהלכה". [עיון בלשונותיו של ר' מנחם איזנשטט (שספרו נדפס קודם מהדורת הרב שעוועל) ובצינוניו של רח"ד שעוועל בהערותיו

לפירוש התורה לרמב"ן, בראשית שם, ירושלים תשיט, עמ' קעז, מראה שיש משהו בטענות של ר' משה גריענס, קרן פני משה, ברוקלין תשמח, עמ' יב, שר"ד שעוועל נטל הרבה מהערותיו ולא הזכיר שמו עליהן].

על דברי הרמב"ן ראה: ר' אברהם בן הגר"א (מהדיר), מדרש אגדת בראשית, מבוא, קראקא תרסג, עמ' XLIV; הג"ל, רב פעלים, הקדמה, ווארשא 1894, עמ' 18; ר' דוד לוריא (הרד"ל), קדמות ספר הזוהר (נדפס בחד עם ספרו של ר' יצחק אייזיק חבר, מגן וצינדה), ענף חמישי, ירושלים תשסח, עמ' רפד; ר' יעקב שור, בעי חיי [נדפס בתוך: משנת יעקב, ירושלים תשנ], עמ' נד; ר' זאב וואלף לייטער, שו"ת בית דוד, ירושלים תשס, ס' קטס; ר' מנחם כשר, תורה שלמה, ירושלים תשנב, ויצא, עמ' תתתלח, אות פב; ר' מרדכי שפילמן, במכתבו שנדפס בסוף פירוש הרמב"ן על התורה עם הערותיו של ר' מנחם איזנשטט, בשם זכרון יצחק, ניו-יורק תשיט, עמ' תלז; ר' אברהם ליפשיץ, עיונים בביאור על התורה לרבינו בחיי בן אשר, ירושלים עמ' תשסא, עמ' רמה-רמח.

עם כל זאת, כל המעיין בברייתא זו יראה שרוח של מוזרות מרחפת עליה, וכבר דקדקו הנמושות והראו שהרבה ענינים משונים מצויים בה עד שקשה להאמין שהיא יצאה בטהרה מבית המדרש. כך כותב, לדוגמא, א' אפטוביצר (מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תשא, עמ' 166): "יש בברייתא זו דברי הבל והבאי ובורות, עד שאי אפשר להאמין שהספר הוא מעשה ידי אחד מחכמי ישראל השלמים בתורתן ובדעתן" [העתיק דבריו רח"ד שעוועל בהערותיו לפירוש התורה לרמב"ן, בראשית שם, מהדורתו, ירושלים תשיט, עמ' קעז. אפס, בהשמטות ומילואים שהוסיף במהדורה שניה, ירושלים תשל, עמ' תקמח, כתב רח"ד שעוועל: "אף כי חכם גדול היה ר' אביגדור אפטוביצר, ונאמן רוח לתורה ולחכמה, נתפס כאן לסברא בעלמא, שלא שופה עינו החדה כי הברייתא הזאת (ברייתא דמסכת נדה) היה עדות מוכחת עד כמה גידרו קדמונינו עצמם להתרחק מטומאת הנידה... ואף שלא היו הדורות נהגים למעשה בכל החומרות הנזכרות בברייתא זו, הלא כבר כתב החתם סופר שאולי נשתנה הטבע או כיון שדרו ביה רבים שומר פתאים ה'"]. ושנתיים קודם לכן קבע ר' שאול ליברמן (שקיעין, ירושלים תרצט, עמ' 22): "ברייתא זו נכתבה כנראה על ידי בן ארץ-ישראל שהיה שייך לכת שלא התנהגה כתורה וכהלכה... בברייתא זו מרובות דעות הקראים". וראה הערותיו לספר מתיבות, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תרצד, עמ' 115-116; הג"ל, ספרי זוטא, ניו-יורק תשכח, עמ' 64, הערה 238; הג"ל, על הירושלמי, ירושלים תרפט, עמ' 60; הג"ל, בתוך: I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden 1980, p. 241-243.

והדברים מוסכמים בספרות המחקר לענפיה. ראה: י' זוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 311; הרב מנחם מנדל כשר (עורך), שרי האלף, א, ירושלים תשמד, עמ' מט, מס' 10; י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנב, עמ' 55; הג"ל, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשסג, עמ' 208-209; י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנז, עמ' 222 ואילך; א' גרוסמן, חסידות ומורדות, ירושלים תשסא, עמ' 49-51; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשנז, עמ' רל; הג"ל (מהדיר), מסכת דרך ארץ זוטא, ירושלים תשנז, עמ' 136; הג"ל, דרכה של הלכה, ירושלים תשסז, עמ' 185-192; י"ג וואלף, 'בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה', כנשיאת, ב, רמת-גן תשסז, עמ' יט ואילך; פ' רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים (עבודת גמר), ניו-יורק תשסח, עמ' 50-51; ח' ברקוביץ, 'המנהג במשנתו ההלכתית של הרב יאיר חיים בכרך', מחקרים בתולדות יהודי אשכנז (ספר יובל לכבוד יצחק זימר), בעריכת ג' בקן ואחרים, רמת-גן תשסח, עמ' 49; L. Ginzberg, *An Unknown Jewish Sect*, New York 1976, p. 81; E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, (Wayne State University Press, 2000), pgs 127-130; ב' הר-שפי, נשים בקיום מצוות בשנים 1050-1350: בין הלכה למנהג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשסב, פרק ג, עמ' 92 ואילך; מ"ע פרידמן,

חז"ל נוסף המצוי במקור יחידאי שאינו נמנה על המקורות הקאנוניים, אשר גם הוא שולל את טהרת אפר פרה מתקופת האמוראים. כוונתי למדרש לקח טוב לר' טוביה ב"ר אליעזר (ביזנטינו, נפטר בערך ד'תתס) המביא את מאמרו של ר' יוחנן הוזהר למקסר העולה מדברי רבו, ר' חייא(!):

והיינו דאמר רבי יוחנן: מיום שחרב בית המקדש, אין טהרה ממת, ואין טומאה ממצורע. פירוש. אין טהרה ממת, אבל טומאה איכא; לפי שאין לנו אפר הפרה להוות. אבל טומאה ממצורע – ליכא כלל, שאין בהם מורה⁵⁸.

וכפי שפקפקו באמיתות הברייטא שהביאה את דברי ר' חייא, כך היו שהסתפקו אם הדברים שיוחסו לר' יוחנן אכן מוסמכים⁵⁹. אך למרות זאת אנו יודעים שבדעת ר' יהודה החסיד

הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר', Maimonidean Studies 1 (1990) 1-21; Evtatar Marienberg, *Nidda: Lorsque les juifs conceptualisent la menstruation*, Paris 2003; Evtatar Marienberg, *Niddah: Etudes sur la Baraita de Niddah et sur la conceptualization de la menstruation*, Lille 2006; Samuel Israel Secunda, "Dashtana - 'ki derekh nashim li": A study of the Babylonian rabbinic laws of menstruation in relation to corresponding Zoroastrian texts, Ph.D., Yeshiva University 2008 המקורות האחרונים הפגני ידידי הרב מרדכי מנחם הוניג]. אלא שחכמים בני דורנו שלא חבשו את ספסלי האקדמיה (ובכל זאת אינם נמנעים מלהשתמש בפרסומיה) לא הסכימו לדברים. כך כותב הרב ע' הלוי שההדיר מחדש קטעים מברייטא זו: "שבאמת מדברי חז"ל היא ולא מכיתות אחרות, דלא כמו שכתבו כמה חוקרים, ואכ"מ לדון בזה" (ע' הלוי [מהדיר], שם [לעיל, הערה 56], עמ' רג). והרב מנחם אדלר (קונטרס בינה ודעת, בתוך: הג"ל [מהדיר], דת הנשים, ירושלים תשנח, עמ' נח; הג"ל, חשמונאי ובניו, ירושלים תשסג, עמ' קכג הערה 23) תוקף בחריפות כדרכו דעה זו [למקור האחרון הפגני הרב יוסף מרדכי דובאוויק]. יעייין בדבריהם. ראה: ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, ירושלים תשע, עמ' ז, שמביא מרבו בעל תרומת הדשן: "שאיין לישב על בית הכסא שאשתו נידה יושבת עליו". ונראה שמקורו הוא מברייטא זו, ועי' במקורות שהזכרתי לעיל בזה.

58. מדרש לקח טוב, ב, פרשת תזריע, ווילנא תרמ, דף לה ע"ב.

59. כבר העיר ר' ירוחם פישל פערלא על המאמר שיוחס לר' יוחנן: "שמקור מימרא זה לא מצאתי. ועיין 'תשובת הגאונים שערי תשובה', סי' קעו" (הערות הגרי"פ פערלא על פסיקתא זוטרותא, הדרום, יד [תשכא], עמ' 202). והשווה: ר' זאב וואלף לייטער (מהדיר), שו"ת שערי תשובה, מבוא, פיסטבורג תשו, עמ' ג; הג"ל, שו"ת ציון לנפש חיה, סי' פא; ר' יששכר תמר, עלי תמר, אלון שבות תשנב, שבת, עמ' כ-כא. דברים מוחלטים כותב י' זוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 312: "ובודאי שאין למצוא שום רמז במקורות חז"ל למאמר המפוקפק שב'לקח טוב', תזריע...". והשווה לתמיהותיו של יעקב רייפמאנן (פולין, תקעז-תרנה): "אנה אמר ר' יוחנן זה? ואיכה היה יכול לאומרו? הלא לאמוראים היה אפר פרה, ככתב בסוף 'הלכות חלה' אשר להרא"ש.... ור' יוחנן היה עוד ראש האמוראים ודר בארץ-ישראל? ויותר קשה אומרו: 'מיום שחרב בית המקדש', הלא הרבה תנאים היו אחרי חורבן בית המקדש? ואם עוד לאמוראים היה אפר פרה – אף כי לתנאים!". כן הוא תמה במכתבו לר' עזריאל הילדסהיימר שהשיב לו, ראה בדבריו שפורסמו בהדרום, כא (תשכא), עמ' 155-157.

אכן הוסכם, שכבר בתחילת תקופת האמוראים, בדורו של רב חייא, לא נטהרו באפר פרה⁶⁰. ושמא זוהי גם דעת ר' מנחם המאירי המפרש (בניגוד לדעת שאר הראשונים⁶¹), כי דברי עולא 'חברייא מדכן בגלילא'⁶² כווננו על הזמן שבית המקדש היה קיים⁶³, ולכאורה הוכרח לכך משום שלא הסכים שבזמן האמוראים נהגה עדיין טהרת פרה אדומה⁶⁴.

גם יש מן האחרונים שצעדו בדרך זו. לר' דוד אבן-זמרא, הרדב"ז (ספרד מצרים וארץ-ישראל, רלט-שלג), היה ברור ש"כמה זמן" לאחר חורבן בית המקדש, ועל-כל-פנים

יתכן גם, שכל מאמר זה נכתב בתקופה מאוחרת כדי לנגח את דעת הקראים הסוברים, שטהרת פרה אדומה מועילה רק בזמן הבית, ולאחר חורבנו אין בכוחה לטהר הנטמא במת, והוא נטהר רק במי-מקווה! והדברים מסתברים לאור הידוע לנו כי ר' טוביה ב"ר אליעזר בספרו לקח טוב מתפלמס רבות, בגלוי או בסתר, נגד שיטות הקראים, ראה: י"מ תא-שמע, מדרש לקח טוב – רקעו ואפיו, בתוך: הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 265–277. והשווה במיוחד ל'פירוש' שהוקדש בלקח טוב למאמרו של ר' יוחנן: "אין טהרה ממת, אבל טומאה איכא; לפי שאין לנו אפר הפרה להוות..."⁶⁵. היינו, הטמא נשאר בטומאתו מחמת חסרון אפר פרה, שהטבילה במי-מקווה אינה מועלת לו. [ישר כח לידידי הרב יעקב ישראל סטל על הערה זו]. על דעת הקראים בענין הטהרה מטומאת מת בזמן הבית ולאחר חורבנו, ראה לדוגמא, דברי אחד ממנהיגיהם, יהודה הדסי, אשכל הכפר, סי' רפת, גוזלו תקצו, דף קח ע"ד: "כי בימות המקדש, אזי מי נדה לעשותן, כי זריקתו למען נגיעת מקדש וקרבתיו בקדושתו... ובגלות זו, לא הוכיחם האלהים במצותו... והיום כן אפסו מקדש וקרבתיו – אפס גם טהרת מי נדה בזריקתו, ורב לנו המים בחציצתו... כי אפסו מי נדה, ובמים נטהר מטומאתו בגלותנו".

60. עי' לעיל, פרק א. ויתכן, שדעת ר' יהודה החסיד הכותב "...וצוה רב חייא לרב שיאכל בזמן הזה; אף-על-פי שטמאי מתים היו ואין אפר פרה..." (עי' לעיל, ליד הערה 4), נובעת מכך שברייאתא דמסכת נדה היתה מוכרת לו והוא ידע שרב חייא העיד על זמנו ש"אין כאן פרה אדומה לכפר". על שימוש של ר' יהודה החסיד בברייאתא זו, ראה: E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, (Wayne State University Press, 2000), p. 255. אף לתלמידי ר' יהודה החסיד, ראה: קרנפוגל, שם, עמ' 127–130; י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשסג, עמ' 209; י' יזמר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנו, עמ' 233–234.

61. ראה לעיל, פרק ב.

62. ראה לעיל, פרק ב, מס' 3.

63. ראה: בית הבחירה לחגיגה כה ע"א, ולגדה ו רע"ב.

64. [ישר כח לידידי הרב יעקב ישראל סטל על הערה זו לפרש דברי הלך טוב ור' יהודה החסיד]. ראוי גם לציין, שלדעתו של ר' יעקב נתנאל ווייל, בעל 'קרבן נתנאל', אף ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי סובר שבזמנם של האמוראים לא היה אפר פרה (אלא שהוא הסביר שכך היא דעתו של המרדכי, כי בטעות נדפסו על-שמו דברי הר"ן). דבריו מצויים בכמה מחיבוריו ובשנים מספרי צאצאי, ראה: הגהות קרבן נתנאל על הרא"ש, ראש השנה, פרק ד, הערה ס; שם, יומא, פרק ח, סי' כד, הערה צ; הגהות נתיב חיים על שלחן ערוך, או"ח, סי' רמב; ספר זכרון דרור יקרא, בני-ברק תשסו, עמ' קיט (בתוך חידושי בנו ר' ידידיה טיאה ווייל); ר' יעקב ווייל (אשכנז, נפטר תריב), תורת שבת, סי' רמב, ס"ק י [והבאים אחרי העירו על כמה פרטים מוקשים העולים מדבריו, ראה: ר' מאיר סאלאוויצקי, המאיר לארץ, סלוצק תרעא, סי' רמב; ר' יהושע בוימל, שו"ת עמק הלכה, ח"ב, סי' כד]. וראה: ר' ירוחם ליינער, תפארת ירוחם, חמ"ד תשסח, עמ' קמד.